

Naar een herwaardering van Fronto's Cicero-kritiek? *

door

RAYMOND WAUTERS

Fronto's faam is, wellicht meer dan die van enig ander auteur, herhaaldelijk het voorwerp geweest van ingrijpende veranderingen, nuanceringen en zelfs van abrupte ommekeer. Wanneer we zijn „lotgevallen” grafisch zouden voorstellen, kregen we een lange keten ups & downs te zien. Genoot hij in de oudheid zelf een groot respect¹, dan is het achteraf voor hem eerder een „ongelukkige gebeurtenis”² geweest dat A. Mai in 1815 zijn correspondentie ontdekte en uitgaf. Van de bewonderende nieuwsgierigheid waarmee men zich voor hem interesseerde, zolang men zijn oeuvre niet kende³, en van de eerste al te enthousiaste Fronto-verering bij Mai en Leopardi⁴ bleef alras niet veel méér over dan een vernederende negatieve appreciatie van de auteur van het hervonden oeuvre⁵.

Fronto bleek de in hem gestelde verwachtingen niet in te lossen. Kultuurhistorisch had hij weinig aan te bieden waardoor het kennispatrimonium der diverse disciplines had kunnen verrijkt worden⁶. Toen daarnaast ook bleek dat de *litteraire waarde* van zijn oeuvre helemaal niet zo'n hoge toppen scheerde als de lovende

* Dit artikel is een bewerking van onze lezing voor de *Kon. Zuidned. Mij.* van 14 maart 1971.

1. Cf. de unaniem gunstige *testimonia veterum* (ed. S. A. Naber, Lipsiae 1867, pp. XXXIV-XXXVI) : e.g. Dio Cassius, *Hist. Rom.* LXIX 18, 3; Hier., *Chron.* p. 204, 18 Helm; Cassiod., *Chron.* 829; Aus., *Grat. act.* VII, 32-33; Eutr., *Brev. a. u. C.* VIII 12, 1; Aul. Gell., *N. A.* XIX 8, 1; Mart. Cap., *De Nupt. Phil. et Merc.* V 432; *Paneg. Constantio* 14, 2; Macr., *Sat.* V 1, 7; Hier., *Ep.* CXXV 12; Claud. Mamert., *ep. post. Sapaudo*, CSEL 11 p. 205, 30-206, 3.

2. Th. Schwierczina, *Frontoniana*, diss. Vratislaviae 1883, p. 7; S. A. Naber, *o.c.*, *proleg.* p. III.

3. P. Monceaux, *Les Africains. Etude sur la littérature latine d'Afrique, Les Pâiens*, Paris 1894, p. 212.

4. A. Mai, ed. Mediolani 1815, *comm. praev. I & II passim*; G. Leopardi, *Discorso sopra la vita e le opere di M. Cornelio Frontone e Volgarizzamento degli scritti, che il Mai ne pubblicò*, 1816, in *Opere inedite di G. Leopardi pubblicate da G. Cugnoni*, t. 1, Halle 1878, pp. 344-347 *passim*.

5. Cf. o.a. B. G. Niebuhr, *Zwei klassische lateinische Schriftsteller des dritten Jahrhunderts n.Chr.* (1821), in zijn *Kleine historische und philologische Schriften, Erste Sammlung*, Bonn 1828, p. 326; G. Bernhardt, *Grundriss der römischen Literatur*, Halle 1850², p. 614; S. A. Naber, *o.c.*, *proleg.* p. III: *Verba vendit et voces et praeterea nihil*.

6. Cf. Brzoska, *R.E.* IV 1, Stuttgart 1900² (repr. 1958), kol. 1336, 20-25.

testimonia over hem hadden laten verhoppen⁷, was zijn reputatie meteen gebroken. Geen kritische geest noch instelling tegenover tijd en materie⁸, en blijkbaar weinig literair talent⁹, waren twee criteria die ruimschoots volstonden om Fronto's œuvre als 'gelezen en te misprijzen' van de hand te doen, opzij te schuiven om nooit meer opnieuw aan te raken¹⁰. Dat daarbij Fronto bepaalde literaire aspiraties die hem werden toegeschreven, niet had gehad, werd in de gloed van de aanvallen al te vaak vergeten¹¹. Het lijkt verder ook wel of men persoonlijke ontevredenheid over ondanks de vondst van Fronto's œuvre onopgelost gebleven vraagstukken afreageerde op Fronto zelf¹². Revaluatiepogingen bleven na dergelijke uitvallen dan ook niet uit¹³. Het was alsof men zich plots schuldig voelde de geloofwaardigheid der antieke critici te hebben geminimaliseerd: kulturhistorisch bleek Fronto's correspondentie nu toch niet zo onbelangrijk te zijn¹⁴.

Zo is sinds 1815 pro en contra over Fronto niet meer uit de lucht geweest. Meer dan eens nam men het met de normen der objectieve benadering niet zo nauw: wreveligheid omdat men voor zo weinig maar bij Fronto terecht kon, remde de inspanning tot gefundeerde kritiek op zijn auteurschap; persoonlijke gevoelens

7. S. A. Naber, *o.c.*, *proleg.* p. VI.

8. Cf. Brzoska, *R.E.* IV 1, kol. 1335, 40-41 en 53.

9. Cf. E. Norden, *Die Antike Kunstprosa ... 5. unveränderte Aufl.*, Leipzig 1898 (repr. Darmstadt 1958), p. 307 *nichtige Individuen wie Fronto und Gellius; ab eod.*, *Die römische Literatur ... 6. ergänzte Aufl.*, Leipzig 1961, p. 98 *Der Mann, der seiner Zeit und der Nachwelt als Grösse neben Cicero galt, muss uns (...) als Nullität erscheinen.*

10. H. Van Herwerden, *Nova Frontoniana*, in *Mn. n.s.* 1 (1873) pp. 293-294.

11. Daarop wees reeds M. D. Brock, *Studies in Fronto and His Age*, Cambridge 1911, *Preface* p. V.

12. Cf. B. G. Niebuhr, ed. Berolini 1816, p. VII; Fr. Roth, *Bemerkungen über die Schriften des M. Corn. Fronto, und über das Zeitalter der Antonine*, Nürnberg 1817, p. 4.

13. Deze revaluatie zette in met de werken van R. Ellis, *The Correspondence of Fronto and M. Aurelius. A Lecture, with an Appendix of Emendations of the Letters*, London 1904; A. Beltrami, *Le tendenze letterarie negli scritti di Frontone*, Roma-Milano 1907; A. Klotz, *Klassizismus und Archaismus. Stilistisches zu Statius*, in *ALLG* 15 (1908), pp. 416-417; M. D. Brock, *o.c.*; C. R. Haines, Loeb ed. London-Cambridge 1919-1920 (repr. 1962-1963), *Intröd.* pp. IX-XLII en *ab eod.*, *Fronto*, in *CR* 34 (1920), pp. 14-18.

14. Cf. Th. Mommsen, *Die Chronologie der Briefe Frontos*, in *Hermes* 8 (1874), p. 198; M. D. Brock, *o.c.*, p. 67; M. Schanz-C. Hosius-G. Krüger, *Geschichte der röm. Lit. ... 3. Teil*, München 1922⁸ (repr. 1959), pp. 96-97. Zelfs Brzoska, *R.E.* IV 1, kol. 1337, 5-11 kon het historisch belang van Fronto's correspondentie niet geheel ontkennen; L. Polverini, *Sull'epistolario di Frontone come fonte storica*, in *Seconda Miscellanea greca e romana* (Roma 1968), pp. 437-459 beschreef het best waarin precies de historische betekenis van Fronto's brieven gelegen is (cf. vooral pp. 458-459). Voor het literairhistorisch belang ervan, cf. R. Ellis, *o.c.*, p. 17; R. Marache, *La critique littéraire de langue latine et le développement du goût archaïsant au deuxième siècle de notre ère* (Thèse Fac. Lettres, Paris 1950), Rennes 1952 (Fronto: pp. 115-179) en F. Portalupi, *Marco Cornelio Frontone*, Torino 1961, spec. p. 86.

prevaleerden op objectief-wetenschappelijke argumentatie¹⁵. Zo werden bv. Fronto's literair-kritische uitspraken een criterium te meer voor de beoordeling van zijn waarde als auteur.

Bijzonder opvallend kan dit geïllustreerd worden door de verklaringen die men heeft voorgesteld van de betekenis en de plaats die Cicero inneemt in het oeuvre en de theorieën van M. C. Fronto. Fronto's appreciatie van Cicero speelde een voorname rol in de vorming van de verschillende Fronto-appreciaties, en men zou gemakkelijk een tweede grafische voorstelling kunnen opstellen over de appreciatie van Fronto's Cicero-oordeel waarbij dan zou opvallen hoe opmerkelijk parallel de grafieken van Fronto's *fortuna* (bij de critici) en die van de beoordeling van Cicero's *fortuna* in Fronto verlopen¹⁶.

*Non secundum sed alterum decus Romanae eloquentiae*¹⁷: kan duidelijker bewezen hoe groot Fronto's roem wel was in de oudheid? En toch is juist die uitspraak een nieuwe bron van desillusies geweest. Fronto was geen tweede Cicero, helemaal niet: de lectuur

15. G. Boissier, *La jeunesse de Marc-Aurèle d'après les lettres de Fronto*, in *Revue des deux Mondes* 74 (1868), pp. 671-698 bracht deze ontgoocheling van de eerste critici mooi onder woorden: „Les lecteurs, qui comptaient sur la perfection, s'indignèrent de trouver beaucoup de petites choses chez un rhéteur et quelques puérités chez un jeune homme, et la curiosité publique, qui n'aime pas à être trompée, se vengea de ce mécompte par le dédain et la raillerie” (p. 672).

16. Ruw geschetst kan men de evolutie in de appreciatie van Fronto's oeuvre enerzijds en de appreciatie van Fronto's Cicero-beoordeling anderzijds zo periodiseren. Tot 1815: gunstige en hoge appreciatie van Fronto (*testimonia veterum*; A. Mai, ed. 1815, G. Leopardi, o.c.); 1816-1817: negatieve beoordeling van Fronto (B. G. Niebuhr, ed. 1816; Fr. Roth, o.c.); 1817-1852: positieve én negatieve beoordeling van Fronto (A. Mai, ed.² Romae 1823, mildert zijn enthousiasme, maar blijft positief. A. Westermann, *Geschichte der Beredsamkeit in Griechenland und Rom II*, Leipzig 1835, p. 311, Fr. A. Eckstein, art. Fronto, in J. G. Ersch-J. G. Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste ... I.51 Nachträge: Farel-Fuss* (Leipzig 1850), pp. 442-446 en A. Pierron, *Hist. de la litt. rom.*, Paris 1852, pp. 607-608 zijn voluit negatief, terwijl A. Philibert-Soupé, *De Frontonianis reliquiis*, Ambiani 1853, Fronto én zijn Cicero-oordeel herwaardeert); 1852-1900: de oordelen over Fronto en Fronto's Cicero-oordeel worden steeds negatiever (S. A. Naber, ed. 1867; Th. Schwierczina, o.c.; P. Monceaux, o.c.; E. Norden, *A. K.*, pp. 362-367; Brzoska, *R.E.* IV 1; W. S. Teuffel-W. Kroll-F. Skutsch, *W. S. Teuffels Gesch. der röm. Lit. 6. Aufl., u. mitw. von E. Klostermann, R. Leonhard und P. Wessner, neu bearb.*, 3. Band, Leipzig-Berlin 1913⁹, § 355, 5 p. 75 en M. Schanz-C. Hosius-G. Krüger, o.c.); 1904-1920: aansporing tot revaluatie van Fronto's oeuvre en zijn Cicero-beoordeling (R. Ellis, o.c.; A. Beltrami, o.c.; A. Klotz, art. cit.; M. D. Brock, o.c.; C. R. Haines, op. cit.); 1930-1961: E. Hauler, *Von meiner letzten italienischen Studienreise (Zu Terenz und Fronto S. 180 und 203 Naber)*, in *WS* 47 (1929), p. 182; M. Schuster, *Zum archaischen Element im Stile Frontos*, in *WS* 49 (1931), pp. 153-157 en J. F. D'Alton, *Roman Literary Theory and Criticism. A Study in Tendencies*, New York 1931 (repr. 1962), *passim* (cf. index) zetten de positieve revaluatie ondubbelzinnig in (1929-1931) wat uiteindelijk uitmondt in een eerder positieve appreciatie van Fronto en zijn Cicero-oordeel bij R. Marache, o.c.; Ch. Henderson jr., *Cato's Pine Cones and Seneca's Plums: Fronto p. 149 vdH*, in *TAPhA* 86 (1955), p. 267 n. 29 en F. Portalupi, o.c. (1950-1961).

17. *Paneg. Constantio* 14, 2.

van zijn geschriften liet een gelijkstelling van de twee redenaars niet toe. Bij nader toezicht bleek ook dat Fronto Cicero zelfs bekritiseerde. Dus niet alleen geen nieuwe Cicero, maar ook geen Cicero-vriend. Nu is het hier niet onze bedoeling te illustreren hoe en in welke mate het parallellisme tussen de beoordeling van Fronto's œuvre en van zijn Cicero-beoordeling zich bij de diverse critici manifesteert. Maar we kunnen alvast aanstippen dat zijn Cicero-uitspraken bij sommigen de desillusie nog vergrootten, terwijl bij anderen een neiging tot positieve beoordeling erdoor gereduceerd werd. Fronto's Cicero-oordeel is evenwel niet zo'n beslissende factor geweest in de tendens tot minimalisering van zijn betekenis als men het soms liet uitschijnen¹⁸.

Opvallend hierbij is alleszins dat in die sfeer van verdediging van een pro- of contra-houding ten opzichte van Fronto, het vraagstuk van zijn Cicero-kritiek in se nooit een complete, grondige en afdoende behandeling kreeg. Meerdere keren spreekt Fronto over Cicero, over zijn persoon of over zijn œuvre, algemeen of in het bijzonder, hetzij direct hetzij indirect¹⁹. Bij nader toezicht blijkt hoe weinig aspecten van Cicero's talent Fronto zijn ontgaan. Hij karakteriseert Cicero niet alleen als *praktisch* redenaar, maar interesseert zich ook voor Cicero-stilist, zoals kan blijken uit korte theoretische beschouwingen over enkele redevoeringen²⁰. Verder verschijnt Cicero als epistograaf en theoreticus in de welsprekendheid²¹, terwijl ook de staatsman, politicus en filosoof in

18. M. D. Brock, *o.c.*, p. 86; F. Portalupi, *o.c.*, p. 112. — Het parallellisme tussen de twee evolutielijnen is inderdaad niet overal volledig. Het is immers niet steeds zo dat een hoge achting voor Fronto de beoordeling van zijn Cicero-oordeel positief kleurt (bv. M. D. Brock, *o.c.*; R. Ellis, *o.c.*). Wel wordt een negatieve appreciatie bijna steeds gevolgd door ontstemming over zijn Cicero-oordeel in de periode van de volledige reductie van Fronto tot nietswaardig auteur (bv. A. Westermann, *o.c.*; E. Norden, *o.c.*). Sinds 1930 daarentegen wordt door de meeste critici die voorhouden dat Fronto meer aandacht verdient dan een kwalificatie als onbeduidend of minder betekenisvol auteur, ook de relatie Fronto-Cicero in een positiever daglicht gesteld (bv. M. Schuster, *art. cit.*; J. F. D'Alton, *o.c.*; R. Marache, *o.c.*; F. Portalupi, *o.c.*).

19. Bij een andere gelegenheid zullen we hier uitvoeriger op ingaan. Voorlopig wordt vastgesteld dat bij 32 vermeldingen van Cicero (7 maal door Marcus en 25 maal door Fronto), het 4 (6?) keer zijn persoon en 28 (26?) keer zijn œuvre betreft. Zijn personage wordt drie (vijf?) maal direct en éénmaal indirect besproken. Over Cicero's œuvre wordt 21 (20?) keer rechtstreeks en 7 (6?) maal onrechtstreeks commentaar geleverd. Uiteraard krijgen zijn redevoeringen de meeste aandacht (14 à 16 maal); zijn correspondentie komt 5 maal ter sprake, terwijl Fronto minstens éénmaal een theoretisch essay van Cicero vermeldt (*Brutus*).

20. Theoretische beschouwingen bv. in *ad M. Caes.* IV 3, p. 57, 9-24 vdH (= M. P. J. Van den Hout, *M. Cornelii Frontonis Epistulae. Volumen prius*, Lugduni Batavorum 1954); *ad Anton. Imp.* I 2, p. 91, 24 vdH en III 1, p. 100, 1 vdH. Theorie én praktijk, bv. *ad M. Caes.* II 1, p. 24, 10 vdH en III 6, p. 39, 23 vdH. Voor uitspraken over Cicero als praktisch redenaar, cf. bv. p. 15, 14 vdH; *de eloq.* 1, p. 132, 4-5 en *de eloq.* 3, p. 143, 23 vdH.

21. Cf. *ad Verum* II 1, p. 121, 14-18 vdH.

hem²², m.a.w. Cicero als *mens*²³, Fronto niet onverschillig liet.

Nochtans vindt men van Fronto's wijdsse Cicero-interesses wanneer men er de critici over naleest, omzeggens niets terug. Enkele zeldzame uitzonderingen niet te na gesproken²⁴, hebben zij in hun Fronto-beoordeling zijn uitlatingen over Cicero, zijn illustere voorganger, nogal eng gesystematiseerd. De Cicero-passages uit de correspondentie worden niet gediversifieerd naar hun object. Gewoonlijk werden ze alle ingedeeld in twee groepen, overeenkomstig de twee niveaus waarop Fronto zich naar men meende met Cicero had ingelaten. Zo werd dan de stelling breed verspreid dat bij Fronto slechts over Cicero's epistolografische en vooral over zijn oratorische gaven en gebreken gehandeld werd. Maar bij de overgrote meerderheid der critici werd zelfs deze indeling niet gemaakt. Volgens de meesten had Fronto zich positief of negatief tegenover Cicero opgesteld, zonder dat daarbij moest gespecificeerd worden welke aspecten van diens persoonlijkheid het betrof. Men gaf Fronto trouwens deze creativiteit van geest niet na, zelf Cicero's persoon en werk meer dan door een algemeen kwalificatie te beoordelen of te veroordelen. Zijn methode in zijn literair-kritische beschouwingen liet nu inderdaad niet direct vermoeden²⁵ dat hij voor de *supremum os Romanae linguae*²⁶ een uitzondering zou maken, en bijgevolg van hem een uitvoeriger beschrijving van zijn rijk gevarieerd talent zou geven.

Nochtans waren de critici wellicht minder oppervlakkig gebleven, indien ze ten eerste het milieu waarin Fronto zijn literaire kritiek leverde en ten tweede Fronto's eigen positie nader hadden beschouwd. Hoewel men in het tweede-eeuwse archaïsme weinig of geen plaats uittrok voor de „classici”, maakte voor velen Cicero hierop een eervolle uitzondering. Gezien het algemeen taalarchaïsme van de tijd, waaruit vanzelfsprekend de linguïstische interesses van de literatoren en grammatici voortsproten, kreeg Cicero's oeuvre een speciale betekenis. Samen met Vergilius²⁷ was hij een

22. Cf. *ad M. Caes.* III 10, p. 107, 24-25 vdH.

23. Cf. R. Marache, *o.c.*, pp. 172-173.

24. Zo bv. A. Philibert-Soupé, *o.c.*, p. 112 n. 4 en p. 122; E. Droz, *De M. Cornelii Frontonis Institutione oratoria*, Vesontione 1885, pp. 46-47 en 76-78. Recenter: R. Marache, *o.c.*, pp. 169-173.

25. Meestal typeert Fronto de auteurs met één enkel adjectief, adverbium of werkwoord; cf. R. Marache, *o.c.*, p. 177.

26. *Ad Verum* II 1, p. 119, 25 vdH.

27. Over de belangstelling voor Vergilius en Cicero als literaire modellen en hun succes als bestudeerde auteurs bij de grammatici en in de retorenscholen, cf. D. Comparetti, *Virgilio nel Medio Evo. Parte Prima*, Firenze 1896², kap. III, pp. 37-38 en 40-42 (Verg.), p. 43 (Cic.), en kap. IV, vrl. p. 49 (2e eeuw: Florus' *Vergilius orator an poeta*) en pp. 52-56 (Fronto). Cf. ook L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms IV*⁸, Leipzig 1910, pp. 30-32 (Verg.) en vrl. p. 16 (Verg. en Cic. in de 2e eeuw); Th. Zielinski, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*,

bron voor linguïstische argumentatie- of vergelijkingspunten. Zijn hele œuvre was hiervoor dienstig, gezien de verscheidenheid van het linguïstische materiaal binnen de verschillende genres die hij immers had beoefend. Dit voor het algemeen kader waarin de Cicero-interesse in de tweede eeuw te situeren is. In Fronto's geval is er echter nog een bijzondere reden waarom Cicero meer dan een oppervlakkige aandacht kreeg. Fronto was retorisch leermeester van Marcus Aurelius en Lucius Verus, en vanuit deze positie moet Cicero's œuvre – evenals zijn persoon – dankbaar en nuttig illustratiemateriaal bij het onderricht in de welsprekendheid geweest zijn. Dich dit zijn bedenkingen die men zich slechts kan maken wanneer men *alle* passussen over Cicero in de correspondentie aan een onderzoek wil onderwerpen. Karakteristiek voor de behandeling van het probleem van Fronto's Cicero-kritiek bij de meeste critici is echter juist deze oppervlakkigheid waarover we het hoger reeds hadden, alsook en vooral het feit dat men meestal slechts oog heeft gehad voor de meest opvallende en tevens uitvoerigste passus in de briefwisseling waar Fronto zich kritisch uitlaat over de Arpinaat.

In *ad M. Caes.* IV 3, een van de belangrijkste brieven voor de kennis van Fronto's „théorie du mot rare”²⁸, wijdt hij zijn speciale aandacht aan een beschouwing over Cicero. Aan Marcus schrijft hij, na vooraf in degraderende lijn die auteurs te hebben vermeld die *verba industriusius quaerendi sese commiseret*²⁹: *Hic tu fortasse iandudum requiras, quo in numero locem M. Tullium, qui caput atque fons Romanae facundiae cluet. Eum ego arbitror usquequaque verbis pulcherrimis elocutum et ante omnis alios oratores ad ea, quae ostentare vellet, ornanda magnificum fuisse. Verum is mihi videtur a quaerendis scrupulosius verbis procul afuisse vel magnitudine animi vel fuga laboris vel fiducia non quaerenti etiam sibi, quae vix aliis quaerentibus subvenirent, praesto adfutura. Itaque conperisse videor, ut qui eius scripta omnia studiosissime lectitarim, cetera eum genera verborum copiosissime uberrimeque tractasse, verba propria translata simplicia composita et, quae in eius scriptis ubique dilucent, verba honesta, saepe numero etiam amoena; quom tamen in omnibus eius orationibus paucissima admodum reperias insperata atque inopinata verba, quae non nisi cum studio atque cura atque vigilantia atque multa veterum carminum memoria indagantur.* (p. 57, 9-24 vdH).

Hierdoor vooral had Fronto het bij zijn eerste critici verkorven.

5. *Aufl.*, Leipzig 1912³ (repr. Stuttgart 1967), pp. 36-37 en R. Marache, *o.c.*, pp. 291-298 (Cicero bij Aul. Gell.) en pp. 303-310 (Verg.).

28. Cf. R. Marache, *o.c.*, pp. 138-151.

29. p. 56, 23-57, 8 vdH.

Hoewel A. Mai eerst nog onzeker reageerde in zijn commentaren op de Cicero-passages en meer bepaald hier een opvallend stilzwijgen in acht neemt³⁰, is deze aanmerking op Cicero's woordkeuze Fronto tot ca. 1900 zwaar aangerekend geworden. Voor de 'negativisten' – en tot 1900 was de kritiek over Fronto bijna eensluidend negatief³¹ – was het een argument te méér om zich met klem af te zetten tegen de roem en eer die zijn tijdgenoten hem hadden toegeschreven. Men was verontwaardigd³² en men ging zelfs zover hem, op grond van die passus, *alle* kritisch gezag te ontzeggen³³. Aan een gefundeerde studie van het nochtans complexe Cicero-materiaal werd echter – bewust of onbewust? – niet gedacht.

Ook niet toen de correspondentie langzamerhand gunstiger werd onthaald. De andere elementen van Fronto's Cicero-kritiek kregen nu wel meer aandacht. Er was positief én negatief. Het werd steeds duidelijker dat Fronto zich niet eenzijdig positief of uitsluitend negatief over Rome's beroemdste redenaar had uitgelaten. Naargelang van de omstandigheden was de tendens van zijn kritiek nu eens positiever dan weer negatiever. Men kwam dus in de beschrijving van Fronto's opvattingen over Cicero nu vlugger dan tevoren tot nuanceringen³⁴. Maar om tot een éénstemmige totaalvoorstelling van Fronto's Cicero-kritiek te komen, gebeurde het nog wel eens dat enkele positieve of negatieve facetten ervan (al naargelang van de strekking van het globaalbeeld) niet werden belicht³⁵.

Een volwaardige synthese bleef uit. Ook bij een al meer positieve instelling dus tegenover zijn kritiek viel men steeds weer terug op de tekst uit *ad M. Caes. IV 3*: zowel wanneer men naar een

30. Cf. A. Mai, ed. 1815, p. 37 n. 1 en p. 294 n. 2, en vgl. *ab eod.*, ed. 1823, p. 36 n. 1 en p. 289; in deze editie, p. 95, wordt de tekst p. 57, 9-24 vdH (toen pas ontdekt) – gemakshalve? – niet gecommuniqueerd.

31. Enkel A. Philibert-Soupé, *l.c.* en E. Droz, *l.c.* (cf. noot 24) lieten zich in die periode zowel over Fronto zelf als over zijn Cicero-kritiek eerder positief uit. Dioz' visie (*o.c.*, pp. 76-78) zou trouwens de basis worden van de algemene schets die A. Klotz, *l.c.* (cf. n. 13) van Fronto's Cicero-behandeling gaf.

32. Het ergst geschokt was wel E. Norden, *A.K.*, p. 364.

33. Cf. Brzoska, *R.E. IV 1*, kol. 1319, 58-60; H. Crossley, *The Correspondence of Fronto and M. Aurelius*, in *Hermathena* 5 (1877), p. 71.

34. Reeds M. Schanz-C. Hosius-G. Krüger, *o.c.*, p. 98 en Brzoska, *R.E. IV 1*, kol. 1333, 15-22, die toch negatief dachten over Fronto, namen tegenover zijn Cicero-uitspraken al een meer genuanceerd standpunt in. Andere 'negativisten', bv. C. Priebe, *De M. Cornelio Frontone imitationem prisci sermonis latini adfectante, particula I*, in *16. Progr. des Stadtygmn. zu Stettin 1885*, p. 7 en P. Monceaux, *o.c.*, pp. 235-236 trachtten (weliswaar onbevredigend) Fronto's interesse voor Cicero's correspondentie te verklaren. M. D. Brock, *o.c.*, pp. 136-137 en C. R. Haines, *art. cit.*, p. 16 en *ab eod.*, Loeb ed., *Introd.* p. XXXI tenslotte spraken zich respectievelijk nog meer genuanceerd en positief uit.

35. Cf. A. Klotz, *art. cit.*, *l.c.* (cf. n. 13).

gunstige verklaring zocht voor zijn houding³⁶ als wanneer men de negatieve strekking van zijn woorden trachtte te rechtvaardigen³⁷. De geciteerde passus vormde bijgevolg de spil van praktisch elke eindconclusie over het probleem. Immers, voor de negativisten was ze, zoals hierboven gezegd, als olie op het vuur, terwijl ze bij andersgezinden ten opzichte van Fronto voor een uitgesproken positieve beoordeling van hem als Cicero-criticus een belemmerend knelpunt vormde.

Bekijken we even zelf de tekst. Fronto verwijt Cicero er op zijn zachtst uitgedrukt inderdaad slordigheid of nalatigheid in zijn woordkeuze. Doch klinkt dit verwijt echt wel zo sterk als men het meestal voorstelde? Positivisten meenden van niet. Immers, die kritiek werd vooreerst voorafgegaan door een voor Fronto's doen ongewoon en relatief lange lofprijzing³⁸. De stilistisch verfijnde afwerking van de redevoeringen had Fronto bij Cicero meer dan bij om 't even welke andere redenaar bekoord (*ante omnis alios oratores ... magnificum fuisse*). Bovendien was de aanmerking op zijn woordkeuze slechts een detailopmerking³⁹ en de laakbare afwezigheid van de bewuste *insperata atque inopinata verba* zelf werd beperkt tot Cicero's *orationes*⁴⁰.

Maar er is ons inziens nog meer. In deze theoretische brief⁴¹ geeft Fronto Marcus Aurelius een uiteenzetting van zijn theorie van het zeldzame en onverwachte woord. De passus over Cicero behoort tot de inleiding en bekleedt er een centrale plaats. Onmiddellijk ervóór worden meerdere auteurs in een *kort* overzicht vermeld die een uiterste zorg besteedden aan hun woordkeuze (§ 2, p. 56, 23-57, 8 vdH). Onmiddellijk erna volgt Fronto's definitie van het *insperatum atque inopinatum verbum* (§ 3, p. 57, 24-58, 6 vdH), terwijl in de rest van de brief (§§ 4-7, pp. 58, 7-60, 7 vdH) het belang van een verzorgde woordkeuze en -volgorde treffend geïllustreerd wordt. Cicero krijgt in de inleiding een ereplaats toegewezen: *hic tu fortasse iandudum requiras, quo in numero locem M. Tullium, qui caput atque fons Romanae facun-*

36. M. D. Brock, *o.c.*, p. 134 en R. Marache, *o.c.*, p. 173 zien in Fronto's nota over Cicero's woordkeuze een bewijs van zijn originaliteit.

37. E. Hauler, *art. cit.*, p. 182 en M. Schuster, *art. cit.*, p. 154 verdedigen Fronto's negeren van Cicero vanuit de overweging dat de Latijnse literatuur door het archaïsme in de 2e eeuw als het ware volgens een logische natuurwet terugkeert tot de bloei van haar jeugd.

38. M. Schuster, *art. cit.*, p. 155; cf. A. Klotz, *art. cit.*, p. 416-417.

39. Cf. M. Schuster, *ibid.*

40. Cf. R. Marache, *o.c.*, p. 172 *ad init.*

41. Over de indeling van Fronto's correspondentie in theoretische brieven over de welsprekendheid en familiale brieven, cf. A. Beltrami, *o.c.*, p. 61 *sq.* en P. V. Cova, *I Principia historiae e le idee storiografiche di Frontone*, Napoli 1970, p. 33 n. 19.

diae cluet. Hieruit blijkt ons inziens al een en ander. Cicero wordt uit een hele reeks schrijvers met opzet uitgekozen om vooraf te gaan aan de bespreking en de theorie van het *insperatum verbum*. Zijn voorbeeld zal de belangrijkheid van Fronto's theorie doen stijgen en vergroot de draagkracht ervan. Het moet de leerling stimuleren om Fronto's theorie over een moeilijke materie (§ 4, p. 58, 7-8 vdH) in de praktijk om te zetten, wanneer hem wordt duidelijk gemaakt hoe hij Cicero die, naar het heet, in de welsprekendheid de grootste roem verwierf, nog kan overtreffen. Terloops sluit Fronto zich hier dus ook al impliciet aan bij de traditie in de literaire kritiek vóór hem (Quintilianus, Plinius) die Cicero als de onbetwiste voorman van de Romeinse welsprekendheid had genoemd. Het lijkt wel een anticipatie van wat hij later (vanuit een ander standpunt) aan Verus schreef, waar hij Cicero meer expliciet als zodanig erkent⁴².

Met de woorden *iandudum requiras* zou men kunnen verwachten dat hierop een negatieve appreciatie van Cicero zou volgen, die schrill zou afwijken van de traditionele opvatting over Cicero. Nochtans doet Fronto dit niet. Hij stelt al onmiddellijk dat Cicero zich ten allen tijde uitermate voortreffelijk en welsprekend wist uit te drukken (*Eum ego arbitror usquequaque verbis pulcherrimis elocutum*). En ook verderop prijst hij hem om zijn uiterst rijk gevarieerde *copia verborum*, waarmee hij meteen ook een heel karakteristieke eigenschap van Cicero's redenaarsstijl heeft gereleveerd⁴³.

De beginwoorden van de passus dienen dan ook anders geïnterpreteerd. Voor de moderne lezer kunnen ze inhoudelijk verklaard worden vanuit de hierboven geschetste redenen die Fronto beletten eerder over Cicero te beginnen. Fronto wil echter ook het ongeduld van zijn correspondent (én dit van de moderne lezer) niet langer op de proef stellen: Marcus had Cicero al eerder in de rij verwacht naast de andere auteurs, zoals elders ook al was gebeurd⁴⁴. Maar belangrijker lijkt het ons vast te stellen hoe uit Fronto's allusie op Marcus' ongeduld (eigenlijk een anticiperende refutatie van een eventueel wrevelige bedenking van Marcus over het opvallende

42. *Ad Verum* II 1, p. 119, 25 vdH: *Iam M. Tullius summum supraemumque os Romanae linguae fuit*. Dit is een marginale nota die echter zeker in de tekst thuishoort, cf. M. P. J. Van den Hout, ed. 1954, *proleg.* p. LXXIX. Voor de relatie tussen de tekst van het palimpsest en de nota's in de marge, zie P. V. Cova, *Le note marginali e il contenuto dei Principia historiae di Frontone*, in *Homages à Marcel Renard I* (= Coll. Latomus, vol. 101), Bruxelles 1969, pp. 268-279.

43. p. 57, 16-20 vdH: *Itaque conperisse videor (...), cetera eum genera verborum copiosissime uberrimeque tractasse, verba propria translata simplicia composita et, quae in eius scriptis ubique dilucent, verba honesta, saepe numero etiam amoena*. Cf. L. Laurand, *Études sur le style des discours de Cicéron*, 3e éd., Paris 1928, pp. 31-100 en p. 280.

44. *Ad M. Caes.* I 7, p. 15, 13-15 vdH en *de eloq.* 1, p. 131, 13-132, 5 vdH.

ontbreken van Cicero's naam in de reeks vermelde auteurs) kan blijken dat Cicero tevoren al vaker als illustratief voorbeeld bij uitstek was aangehaald geworden⁴⁵. Fronto's Cicero-studie was diepgaander en grondiger dan men veelal veronderstelde en zijn vertrouwdheid met het ciceroniaanse oeuvre mag ook blijken uit de woorden *ut qui eius scripta omnia studiosissime lectitarim*⁴⁶.

Tenslotte is het niet onbelangrijk nog te onderstrepen hoe in deze overigens efficiënt opgebouwde passus⁴⁷ bijna dubbel zoveel aandacht wordt besteed aan Cicero als aan vijftien (!) andere auteurs samen die ervóór vermeld worden.

Aansluitend bij deze tekst zal het niet overbodig zijn ook de brief *ad M. Caes.* I 9 nader te onderzoeken. Zij bevat een andere uitspraak over Cicero die voor de Fronto-critici telkens weer hun respectievelijke interpretaties van *ad M. Caes.* IV 3, p. 57, 9-24 vdH scheen te bevestigen en/of aan te vullen.

In deze eveneens theoretische brief illustreert Fronto met voorbeelden uit zijn eigen ervaring⁴⁸ hoe belangrijk het voor een redenaar is rekening te houden met de wil en de smaak van het publiek⁴⁹. Hij neemt vol vertrouwen aan dat zijn discipel dit gebod voortreffelijk zal naleven⁵⁰. Volledig zelfzeker immers voorspelt Fronto Marcus Aurelius een grootse toekomst als redenaar: niet alleen Marcus' talent, maar ook zijn studie-ijver versterken Fronto in zijn optimistische toekomstvisie over zijn leerling⁵¹. Hierop krijgen we al onmiddellijk een concreet voorbeeld van Marcus' ijver: *Certum habeo te, domine, aliquantum temporis etiam prosae*

45. Cf. e.g. de loci p. 24, 10; 100, 6-8; 100, 11-12; 119, 6 en 210, 9-14 vdH die daarvan getuigen. We herhalen geenszins de bedoeling te hebben hier alle aspecten van Fronto's Cicero-critiek volledig te onderzoeken.

46. Cicero's oeuvre was trouwens opgenomen in het leatuurprogramma van zijn leerlingen, cf. *ad M. Caes.* III 15, p. 47, 19 vdH; IV 13, p. 69 vdH; V 74, p. 87, 13 vdH; *ad Anton. imp.* III 1, p. 100, 11 vdH; IV 1, p. 109, 4 en 13 vdH; *de fer. als.* 3, p. 213, 3 vdH. Fronto over zijn eigen Cicero-lectuur: *ad am.* I 14, p. 173, 17 vdH; II 2, p. 180, 3-4 vdH en *de bello Parth.*, p. 210, 9-18 vdH. Ook de *excerpta* zijn een bewijs van de ijverige Cicero-lectuur der correspondenten (cf. *ad Anton. imp.* III 9, p. 107, 18-20 vdH; III 10, p. 107, 24-30 vdH).

47. De lof (a) en de kritiek (b) wordt mooi ingedeeld en de overgang van het ene naar het andere is subtiel verzorgd. Eerst wordt Cicero algemene lof toegeweerd (a), waarna een eerste aanduiding volgt (b) van wat Fronto, na een gespecificeerde lofprijzing van zijn *copia* (a), speciaal over Cicero wil releveren (b).

48. Volgens de enen lezen we hier (p. 17, 11 en 12-13 vdH) citaten uit zijn dankrede voor het consulaat (C. Brakman, *Frontoniana II*, diss. Traiecti ad Rhenum 1902, p. 27), volgens anderen (Th. Mommsen, *art. cit.*, p. 211) uit zijn dankrede als *designatus*. R. Hanslik, *Die Anordnung der Briefsammlung Frontos*, in *CV* 1 (1935), p. 25 tenslotte meent met R. Klusmann, *Emendationes Frontonianae*, Berolini 1874, p. 28 dat het hier een *oratio epideiktiké* betreft.

49. p. 17, 21-23 vdH. Men vergelijk Cic., *or.* 8, 25 *semper oratorum eloquentiae moderatrix fuit auditorum prudentia*.

50. p. 18, 8-9 vdH.

51. p. 18, 10-13 vdH.

orationi scribendae impendere (p. 18, 14-15 vdH). Dit is meer dan een terloopse vaststelling van Marcus' proza-schrijven als tegenhanger van zijn versificatie-oefeningen, waarover verder in de brief wordt geschreven⁵². Hoewel in de beeldspraak waarmee Fronto uit utilitaire overwegingen zijn aanmaning verdedigt⁵³, de elementen aanwezig zijn voor een stilistische differentiatie tussen proza en poëzie⁵⁴ heeft Fronto hier niet de bedoeling dit thema verder uit te werken. Veeleer moet het begrip *prosa oratio* hier enger geïnterpreteerd worden.

De termen *prosa oratio* en *oratio soluta* zijn equivalente begrippen ter onderscheiding van de prozaïsche tegenover de poëtische stijl⁵⁵. Bij de behandeling echter van de *compositio* – in de retorische leer een belangrijk onderdeel van de *ornatus* als elementaire eigenschap van de *elocutio*, waaraan Fronto overigens uitzonderlijke aandacht besteedt⁵⁶ – verschijnt het begrip *oratio soluta* in zijn eng-retorische betekenis als equivalent met het Griekse *διαλελυμένη λέξις* onderscheiden van de beide andere *compositio*-types, nl. de *oratio perpetua* = *εἰρομένη λέξις* en de periodische zinsbouw (*λέξις κατεστραμμένη* = *oratio vincita atque contexta*)⁵⁷. In het licht van deze theorie willen wij Fronto's *prosa oratio* = *oratio soluta* interpreteren. De aanmaning heeft eigenlijk meer het karakter van een verheugende vaststelling dat zijn leerling zijn raad opvolgt (*certum habeo te ...*) en zich dus eerder bekwaamt in ongebonden, los gestructureerd proza (*oratio soluta*) dan in het schrijven van een onafgebroken aaneengerijgde prozaïsche stijl (*εἰρομένη λέξις oratio perpetua*)⁵⁸. De tegenstelling proza - poëzie, zoals ze verwerkt is in de beeldspraak, kan hierbij dan van functionele aard geweest zijn⁵⁹.

52. p. 19, 19-20, 2 vdH.

53. *Nam etsi aequae pernicitas equorum exercetur, sive quadrupedo currant atque exercentur seu solutim, at tamen ea quae magis necessaria, frequentius sunt experiunda* (p. 18, 15-17 vdH).

54. Cf. A. Schmitt, *Das Bild als Stilmittel Frontos*, diss. München 1934, pp. 65-66.

55. De aanduiding van de prozastijl door *prosa oratio* is post-ciceroniaans en zet in bij Quint., *I.O.* 1, 5, 18; 10, 1, 81; 11, 2, 39. Cicero gebruikt waar hij hetzelfde onderscheid tussen poëzie en proza aanstipt, voor dit laatste de term *oratio soluta*, e.g. *or.* 21, 70; 29, 101; *de or.* 3, 14, 53; 3, 25, 100; 3, 38, 153; 3, 44, 173-174; 3, 48, 184. Cf. LSh. p. 1474, s.v. 2 *prorsus* II en A. S. Wilkins, *M. Tulli Ciceronis de Oratore libri tres*, Oxford 1892 (repr. A'dam 1962), p. 492.

56. Cf. A. Beltrami, *o.c.*, p. 16.

57. Cf. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960, §§ 911-924, pp. 455-460, die zich voor zijn analyse bedient van Quint., *I.O.* 9, 4, 19-22 en Aquila 18 (*RbLM* p. 27, 14 sq. Halm).

58. Reeds A. Schmitt, *o.c.*, p. 65 suggereerde een interpretatie in die richting. Voor de karakteristiek van beide structuurtypes verwijzen we naar H. Lausberg, *o.c.*, § 916 en § 921.

59. Omdat het principe van de prozaïsche *compositio* retorisch beschouwd werd

De volgende paragraaf waarin Fronto zijn lofzang op het oratorisch talent van Marcus voortzet en zich aan het slot terloops andermaal onrechtstreeks over Cicero uitspreekt, kan nu in samenhang met wat voorafgaat verklaard worden. We lezen: *Iam enim non ita tecum ago ut te duos et viginti annos natum cogitem; qua aetate ego vixdum quicquam veterum lectionum adegeram, deorum et tua virtute profectum tantum in eloquentia adsecutus es, quantum senioribus ad gloriam sufficiat et, quod est difficillimum, in omni genere dicendi. Nam epistulae tuae, quas adsidue scripsisti, mihi satis ostendunt, quid etiam in istis remissioribus et Tullianis facere possis* (p. 18, 18-19, 5 vdH).

De overgang *nam epistulae tuae* etc. lijkt bruusk. Nochtans gebeurt ze volledig normaal en is ze logisch te verklaren. In *ad M. Caes.* III 17, een brief uit dezelfde tijd⁶⁰, had Fronto zich ook al optimistisch uitgelaten over Marcus' vorderingen in de welsprekendheid. Fronto had er tevens naar aanleiding van een ὑπόθεσις ἐπιδεικτικὴ van Marcus een overzicht gegeven van de *genera causarum* en de *elocutionis genera* (of *genera dicendi*) en besloot zijn brief vol hoop op de toekomst⁶¹.

De brief die wij lezen (*ad M. Caes.* I 9) klinkt bijna als een echo, en Fronto's optimisme en de lofzang op zijn leerling krijgen er als het ware een verlengstuk⁶². Ook hier wordt toch een (weliswaar korte) theoretische uitleg ingelast over het *prosam orationem scribere*. Maar onmiddellijk corrigeert Fronto zichzelf: „Ach wat wil ik je nog langer over die theorie uitweiden; je bent immers op je leeftijd al ver vooruit; als redenaar heb je je al een faam verworven die men zich pas op hoge leeftijd verwerft, en [volgt nu de climax] je uitmuntendheid is niet beperkt tot de stijl van het epideictische genre [daarover had Fronto het in *ad M. Caes.* III 17], maar je kunt elke stijl aan (*in omni genere dicendi*)”.

Een illustratie van Marcus' all-round stilistisch kunnen, ligt voor

als identisch met het principe van de *versificatio* in de poëzie (cf. Quint., *I.O.* 9, 4, 116 geciteerd bij H. Lausberg, *o.c.*, § 911) stelt Fronto terloops beide genres nog eens tegenover elkaar. Een verzorgde *compositio* droeg overigens bij tot de *concinntitas* van een rede (voor Fronto een niet onbelangrijk sieraad van de rede, cf. A. Beltrami, *o.c.*, p. 32). Bijgevolg is zijn aandacht voor dit onderdeel van de *ornatus elocutionis* tevens heel begrijpelijk.

60. C. R. Haines, Loeb ed. I p. 105 en C. Brakman, *o.c.*, p. 26 dateren de brief in 143 n.Chr. en vóór *ad M. Caes.* I 9 (zeker uit 143 n.Chr.). S. A. Naber, ed. 1867, *proleg.* p. XXIV dateert: 141 n.Chr., Th. Mommsen, *art. cit.*, p. 211 en R. Hanslik, *art. cit.*, p. 31 stellen, o.i. niet overtuigend, een latere datum voor (resp. 143-145 n.Chr. en 144 n.Chr.). Cf. ook L. Pepe, *Marco Aurelio latino*, Napoli 1957, pp. 109-110.

61. p. 49, 10-24 vdH en p. 50, 9-11 vdH.

62. Men vergelijkte p. 18, 10-13 vdH met p. 49, 15-16 vdH, maar vooral p. 18, 18-19, 3 vdH met p. 49, 10-14 vdH en p. 19, 1-3 vdH met p. 50, 9-11 vdH.

in de brieven die hij Fronto bijna dagelijks zendt. Ook deze worden nu nog stilistisch getaxeerd. De overgang van de bespreking van Marcus' oratorische kwaliteiten naar een beoordeling van zijn epistolografisch talent is dus wel voorbereid en komt aldus ongebruiseerd bij de lezer over⁶³. Misschien zelfs bracht juist deze tweeledigheid van Marcus' talent Fronto ertoe Cicero te betrekken in de beoordeling van Marcus' correspondentie.

Rest ons nog *remissiores* te verklaren. Aanvankelijk waren de critici bijna unaniem⁶⁴ negatief in hun commentaar. De kwalificatie *remissiores et Tullianae (epistulae)* was pejoratief te interpreteren en was derhalve een aanvullende uitbreiding van de kritiek die Fronto in *ad M. Caes. IV 3* op Cicero had uitgebracht⁶⁵. Niet alleen als redenaar, maar ook als briefschrijver kon Cicero Fronto niet bekoren, aldus de negativisten. Wanneer naderhand A. Klotz een positiever beeld van de Cicero-kritiek schetst, blijft de passus over de epistolografie buiten beschouwing⁶⁶. De positivisten tenslotte verbinden *ad M. Caes. I 9*, p. 19, 3-5 vdH met *ad M. Caes. IV 3* en beschouwen de nieuwe kritiek als een bevestiging van Fronto's positieve houding ten overstaan van de Arpinaat⁶⁷. De tekst werd in geen van beide kampen echter ooit verklaard in samenhang met de rest van de inhoud en de toon van de brief.

A.-M. Desrousseaux kent aan *remissiores* een pejoratieve betekenis toe en stelt tevens <minus> *assidue* als lezing voor, wat zijns inziens Fronto's opmerking zinvoller maakt⁶⁸. Doch deze aanvulling is overbodig en de lezing *assidue* is nu wel zeker⁶⁹ en kan

63. *Nam* heeft hier de functie van *nam quid dicam (...)*, „wat moet ik nog vermelden dat ...”. Voor dit gebruik van *nam*, vrl. in de *occupatio* en *praeteritio*, cf. R. Kühner-C. Stegmann, *Ausführliche Gram. der lat. Sprache* II 2, Hannover 1912² (repr. 1966), pp. 117-119 en H. Menge, *Repetitorium der lat. Syntax und Stilistik*, München 1961¹⁶, p. 355 § 533 Anm. 4.

64. Uitzonderingen: E. Droz, *o.c.* en A. Philibert-Soupé, *o.c.* (cf. n. 24 en 31). Ook A. Mai, ed. 1815, p. 37 (vgl. *ab eod.*, ed. 1823, p. 36 n. 1) aarzelde en durfde het niet aan de eerste te zijn die Fronto onbetwistbaar als negatief Cicero-criticus voorstelde. Daarom wellicht splitst hij, ed. 1815, p. 294 n. 2 Fronto's Cicero-kritiek in een positief en negatief gedeelte.

65. Voor H. Peter, *Der Brief in der röm. Litt.*, in *Abhandl. phil.-hist. Classe Sächs. Gesellsch. der Wiss.* 20, 3 (Leipzig 1901), p. 125 was die passus zonder twijfel een affirmatie én aanvulling van Fronto's oordeel in *ad M. Caes. IV 3*.

66. A. Klotz, *art. cit.* (cf. n. 13 en 35).

67. Bv. R. Marache, *o.c.*, p. 172.

68. A.-M. Desrousseaux, *Sur la correspondance de Fronton*, in *RPh* n.s. 10 (1886), pp. 150-151.

69. A. Mai, ed. 1815, p. 37 en *ab eod.* ed. 1823, p. 36 las nog *adiduas* en kwam in zijn commentaar via een betekeniswisseling van het woord, nl. (a) *assiduus* = *contentus* en (b) *assiduus* = *classicus / locuples* (cf. LSh. p. 179-180) tot de onzekere vaststelling *adiduas opponitur heic remissiori*, waarbij hij niet specificerde of het woord hier in de eerste of de tweede betekenis moest begrepen worden. De tegenstelling *contentus-remissus* (en afleidingen *contentio*, *remissio*) is echter het meest frequent; bv. *Cic. or.* 17, 59; *de leg.* 4, 11; *de or.* 3, 58, 219; 3, 60, 225;

begrijpelijk verklaard worden. Desrousseaux had bezwaren tegen de betekenis „aanhoudend, gedurig, quasi dag aan dag”, en stelde voor te interpreteren „avec soin, avec diligence”⁷⁰. Nochtans verheugt Fronto zich juist erover dat Marcus hem zo trouw praktisch elke dag zijn briefje stuurt⁷¹. Trouwens, Marcus' brieven kunnen best een onderdeel zijn geweest van het uitgebreide leer- en oefenprogramma dat Fronto zijn leerlingen oplegde⁷². Hoe dan ook, Fronto achtte het een noodzakelijke voorwaarde dat Marcus hem *ijverig* schreef om met kennis van zaken diens epistolaire stijl te kunnen beoordelen. Fronto stelt hier dus tegelijkertijd zijn kritische bevoegdheid voorop én tracht ze te rechtvaardigen. De leraar ontving al een flink aantal brieven van zijn leerling, zodat hij wel al over wat materiaal beschikt om zich te wagen aan een kritische beschrijving van diens capaciteiten als briefschrijver.

Eens vastgesteld waarom hij al als autoriteit met gezag erover kan en mag spreken, volgt zijn visie: *epistulae tuae*⁷³ *mibi satis*⁷⁴ *ostendunt quid etiam in istis remissioribus et Tullianis facere possis*.

Eerst *Tullianus*. Driemaal gebruikt Fronto het adjectief nog elders (eerst in dezelfde brief een paar lijnen lager over *Polemon rhetor Tullianus* en nog in *ad M. Caes.* II 1, p. 24, 10 vdH en *ad Anton. imp.* I 2, p. 91, 24 vdH), terwijl Marcus het in *ad M. Caes.* IV 13 over *oratiunculae Tullianae* heeft (p. 69, 6 vdH). Eén keer gebruikt Fronto *Ciceronianus* in plaats van *Tullianus*, nl. in *ad am.* II 2, p. 180, 3 vdH waar hij aan Volumnius Quadratus schrijft hem *excerpta* uit Cicero's oeuvre te hebben opgestuurd. Dat het woord een belangrijk criterium is voor de interpretatie van Fronto's standpunt ten opzichte van Cicero is zonder meer duidelijk. Naargelang men het als een pejoratief of positief begrip verstaat, krijgt Fronto's

3, 61, 227. A. Cassan, *Lettres inédites de Marc Aurèle et de Fronto*, Paris 1830, t. 1 p. 118 leest eveneens *assiduas*, doch raakt met zijn vertaling „assidument” al in het goede spoor.

70. *art. cit.*, p. 151. Ook E. Droz, *o.c.*, pp. 46-47 verklaarde *assidue* = *diligenter* (cf. n. 77).

71. *E.g.* p. 2, 18; 15, 10-12; 46, 3-4; 63, 20; 94, 26-27 vdH.

72. Cf. G. Boissier, *art. cit.*, p. 683. Vgl. F. Portalupi, *o.c.*, p. 98.

73. *Tuae* is hier niet overbodig, zoals A.-M. Desrousseaux, *art. cit.*, p. 151 beweerde, maar kan samen met het volgende pronomen (*istis*) erop wijzen dat Fronto's oordeel niet alleen Cicero's correspondentie betref, maar ook op Marcus' briefstijl van kracht was. Voor de verbinding *iste* = *tuus*, cf. R. Kühner-C. Stegmann, *Ausführl. lat. Gramm.* II 1, Hannover 1912² (repr. 1966), p. 619 en H. Menge, *o.c.*, p. 165 § 238, 2. Bij Fronto komt ze meermalen voor (*e.g.* p. 2, 15; 2, 22-3, 1; 4, 19; 26, 2; 35, 7 vdH), hoewel hij de combinatie niet systematisch rigoureuus aanhoudt (cf. p. 15, 5; 26, 8; 45, 3 vdH).

74. Wijst dit adverbium ook niet op een rechtvaardiging door Fronto van zijn gezag als criticus? Fronto gaat wel erg behoedzaam te werk.

Cicero-kritiek een negatief of positief karakter⁷⁵. Hier echter wordt Cicero als het ware door analogie in de bespreking van Marcus' briefstijl vermeld (cf. *supra*). De term *Tullianus* is hier dan ook in eerste instantie een neutraal begrip: het is Fronto's aanduiding van het (gelijkwaardige) model-genre waarmee hij Marcus' correspondentie wil vergelijken. De „kleur” van het begrip is afhankelijk van de stilistische kwalificatie van Marcus' brieven als *remissiores*.

E. Droz heeft hier andermaal als eerste een positieve interpretatie voorgestaan en gereageerd tegen de opvatting als zouden hiermee zowel Marcus' als Cicero's brieven als minderwaardige literatuur gekarakteriseerd zijn⁷⁶. Hij onderscheidt in Marcus' brieven twee categorieën. Een eerste reeks vormen de kunstvol uitgewerkte brieven⁷⁷, de andere zijn *remissiores et tullianae, non quod Tullio ingenium fuit humile, sed quod ad humilia sermonem cum amicis libenter contulit*⁷⁸. Dit onderscheid is ons inziens overbodig. Fronto handelt hier niet over het verschillend karakter van bepaalde van Marcus' brieven, maar hij typeert zijn correspondentiestijl in haar geheel als Ciceroniaans.

Door voortdurende oefening (*assidue*) heeft Marcus ook mooie resultaten bereikt in het epistolaire genre, waarin hij met instemming van zijn leraar⁷⁹ – die trouwens hetzelfde deed⁸⁰ – Cicero als zijn model koos. Marcus schrijft geen *lettres d'apparat*, ook Cicero schreef geen *litterae curatius scriptae* zoals Plinius⁸¹. Marcus stelde zijn brieven in een lossere, eenvoudige stijl (*remissior*), zoals

75. Pejoratief: H. Crossley, *art. cit.*, p. 71; Th. Schwierczina, *o.c.*, p. 29; P. Monceaux, *o.c.*, p. 235; W. S. Teuffel-W. Kroll-F. Skutsch, *o.c.*, p. 75 § 355, 5; Brzoska, *R.E.* IV 1, kol. 1333, 15-22 en M. D. Brock, *o.c.*, p. 136. – Positief: C. R. Haines, Loeb. ed., *Introd.* p. XXXI en R. Marache, *o.c.*, p. 170. – Ons inziens is het begrip doorgaans positief geladen. In *ad M. Caes.* II 1, p. 24, 10 vdH wil Fronto met een *Tulliana conclusio* een wending afsluiten waarover hij zelf niet ontevreden lijkt; p. 91, 24 vdH herkent hij in een *passus* van een van Marcus' redevoeringen die hij bijzonder geslaagd vindt, een *formam sententiae Tullianae*. Ook *oratiunculae Tullianae* is niet negatief van strekking, cf. L. Pepe, *Le oratiunculae di Scipione Africano e una testimonianza di M. Aurelio*, in *GIF* 1 (1948), p. 109 n. 24. Enkel in *ad M. Caes.* I 9, p. 19, 7 vdH kan het eerder negatief verstaan worden, maar ook hier is het niet extreem negatief.

76. G. Boissier, *art. cit.*, p. 674.

77. E. Droz, *o.c.*, p. 46-47 *Quas (sc. epistulas) autem assidue scriptas laudat (...) majore cura et studio Marcus limavit (...)*.

78. E. Droz, *o.c.*, p. 47. A. Ronconi, *La letteratura romana. Saggio di sintesi storica*, Firenze 1968, p. 174 handhaaft echter nog dit onderscheid, o.i. ten onrechte.

79. Cf. *ad Anton. imp.* III 10, p. 107, 30-108, 2 vdH: *Omnes autem Ciceronis epistulas legendas censeo, mea sententia vel magis quam omnis eius orationes: epistulis Ciceronis nihil est perfectius*.

80. Cf. Th. Schwierczina, *Fronto und die Briefe Ciceros*, in *Ph* 81 (1926), pp. 72-73 en C. R. Haines, Loeb. ed., *Introd.* p. XXXV. Dat Fronto hierbij niet dezelfde perfectie bereikte als Cicero (cf. S. A. Naber, ed. 1867, *proleg.*, pp. XXV-XXVII daarover) doet niets af van zijn bewondering voor Cicero als epistograaf.

81. Plin., *ep.* 9, 28, 5: cf. A.-M. Guillemin, *Pline et la vie littéraire de son temps*, Paris 1929, p. 134. Zie ook R. Marache, *o.c.*, p. 174.

Cicero⁸². In dit verband krijgt Fronto's wil betreffende het prozaschrijven wellicht nog meer betekenis. Precies in de briefstijl immers die het dichtst de dagelijkse omgangstaal benadert, komt de *oratio soluta* het meest frequent voor⁸³; vandaar Fronto's interesse voor Marcus' epistolaire prestaties. Ook in Cicero's correspondentie komt menige term uit het dagelijks taalgebruik voor⁸⁴.

Men kan zelfs verder gaan en stellen dat Fronto het briefschrijven niet als een vernederende bezigheid voor een redenaar beschouwt. Veeleer lijkt het hem een niet onaangenaam en tevens nuttig tijdverdrijf, een waardige nevenactiviteit van de redenaar, waarin deze zelfs de veelzijdigheid van zijn talent kan illustreren. M.a.w. Fronto heeft waardering voor de briefvorm als proza-genre, terwijl hij ze terzelfdertijd ten opzichte van het redenaarsproza als van een lagere (maar niet minderwaardige) rangorde kwalificeert. Ook dit schuilt in het begrip *remissior*⁸⁵.

Een dergelijke interpretatie van *ad M. Caes.* I 9 p. 19, 4-5 vdH stemt beter overeen met Fronto's andere – overigens lovende – uitspraken over Cicero's correspondentie⁸⁶. Ze laat tevens ruimte voor een belichting van Fronto's pedagogische rol als leraar van

82. Cf. L. Laurand, *Cicéron*, Paris 1933, pp. 152-153.

83. Aquila 18; Quint., *I.O.* 9, 4, 19-21. Cf. H. Lausberg, *o.c.*, § 911; J. Sykutris, art. *Epistolographie*, *R.E.* Suppl. V, Stuttgart 1931 [1962], kol. 189, 59-190, 9; 192, 39-62 en 193, 51-194, 3.

84. Cic., *ad Fam.*, 9, 21, 1: cf. R. Y. Tyrrell-L. C. Purser, *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, Dublin-London 1885², vol. 1, *Introd.* p. 59. Vandaar wellicht Fronto's linguïstische interesse voor Cicero's brieven (*ad Anton. imp.* III 10, p. 107, 24-30 vdH) die overigens gedeeld wordt door Marcus (*ad Anton. imp.* III 9, p. 107, 18-20 vdH). Zie daarover R. Marache, *o.c.* p. 171 en 173; F. Portalupi, *o.c.*, p. 119. – Ter affirmatie van de stilistische notie die de term *remissus* inhoudt, kunnen we in dit verband ook nog verwijzen naar de *Rhet. ad Herenn.* 3, 12, 31: *sermo est oratio remissa et finitima cotidiana locutioni*.

85. Voor de betekenis van *remissus*, cf. A. Forcellini-J. Furlanetto-V. De Vit, *Tot. Lat. Lex.* V, Prati 1871, p. 163-164 en LSh. p. 1562. – Als mogelijke parallellen van het gebruik van *remissus* in dezelfde betekenisfeer kunnen Mart., *epigr.* 4, 14, 11-14 en Ovid., *Trist.* 2, 547 vermeld worden. Martialis vraagt er Silius minder streng, zachter en zonder vooringenomenheid een oordeel uit te spreken over zijn epigrammen, waarbij hij verwijst naar de *tener Catullus* die het toch ook aandurfde zijn lyrisch oeuvre (*Passer*) aan de epicus Vergilius te sturen. Het epigram is wel een lichter genre dan de epiek, maar hoeft daarom toch niet a priori minderwaardig te zijn en als zodanig van de hand gewezen te worden. Ovidius stelt zijn *Ars* als *opus remissum* (= *iocosum, leve*), waarmee hij het lichtere genre bedreef, tegenover zijn meer ernstige werken: brieven (*Heroides*), tragedie (*Medea*) en didactisch oeuvre (*Fasti*). Zijn lyrische poëzie is weliswaar van het lichtere genre, maar niettemin volwaardig werk, dat gerust kan geplaatst worden tegenover de meer ernstige literatuur van Vergilius e.a. Cf. ook A.-M. Guillemin, *o.c.*, p. 134 sq. over de invloed van de lyrische poëzie op het briefgenre.

86. Cf. n. 79 en 84.

Marcus en is geenszins in tegenspraak met Fronto's fundamentele Cicero-kritiek in *ad M. Caes. IV 3*⁸⁷.

Misschien kunnen de hier onderzochte teksten sommigen al helpen, denkend aan Fronto, zich minder een Cicero ongunstig gezinde criticus en eerder een *laudator Ciceronis* voor de geest te roepen? Misschien ook moeten we uiteindelijk wel met R. Marache⁸⁸ toegeven dat *tullianus* hier en elders in Fronto echt een positief begrip is; niet alleen ter aanduiding van oratorisch, maar ook van literair-epistolografisch talent.

87. Fronto's 'negativisme' is er toch ook niet méér dan de vaststelling dat hij slechts weinig *insperata atque inopinata verba* in zijn *redevoeringen* vindt.

88. *O.c.*, p. 170.